

Pottemageraffald fra Illerup ådal

Af Morten Søvsø

1. *Fundomstændigheder*

I den øverste del af Illerup ådal nord for Skanderborg, der danner skel mellem Skanderup og Mesing sogne, er der af flere omgange opsamlet store mængder keramikskår, som ud fra materialets karakter må betragtes som udsmid fra et eller flere pottemagerværksteder. Skårbunkerne er alle fundet i lavtliggende enge, hvor det ikke har været muligt at placere en pottemagerovn. Før dræningen satte ind henlå lokaliteterne som vådområder, og det mest sandsynlige sted at søge efter ovnen(e) må være i bakkerne på nordsiden af åen, hvor der er rigelig adgang til ler, vand og brænde. Fundstederne er markeret på fig. 1.

Den første opsamling fandt sted i 1972, hvor der inden for et område på $1,75 \times 4,45$ m fremkom knap 9000 keramikskår.¹ Allerede samme år blev fundet sat i forbindelse med et pottemagerværksted, men på trods af gentagne rekognosceringer i området er det hidtil ikke lykkedes at lokalisere ovnen.² I 1987 fremkom den næste skårbunke godt 400 m længere nede ad ådalen. Fundstedet fremstod som en ca. 15×25 m stor mørkfarvet trækulsholdig plamage, der indeholdt store mængder keramik, men ingen spor af en ovn. Også her synes der at være tale om affald fra en nærvedliggende ovn, som er kørt ud i engen. Ved undersøgelsen blev der opsamlet knap 7000 skår.³ På samme mark er der ved to senere lejligheder opsamlet tilsammen knap 600 skår. Ud fra tilste-

deværelsen af en signifikant hanketype (fig. 11) må samtlige 7600 skår antages at stamme fra den samme pottemager.⁴

Ud fra det foreliggende materiale synes der altså at være to adskilte fundområder. Det store antal skår i begge fund antyder, at der er tale om affald fra flere brændinger, hvilket bekræftes af, at der i opsamlingerne optræder både meget blødbrændte og deformerede, sintrede skår. En gennemgang af keramikken har desuden vist, at der er ret store forskelle på kartyperne i keramikken fra de to områder, herefter benævnt område 1 hhv. 2. Det kunne tyde på, at der er tale om affald fra to pottemagerier. En kronologisk skelnen mellem materialet fra område 1 og 2 kan ikke erkendes, så hvorvidt der er tale om den samme pottemager, der flytter sin ovn, eller to forskellige, der ikke nødvendigvis har arbejdet på samme tidspunkt, kan ikke afgøres med sikkerhed på nuværende tidspunkt. Forskellene på keramikken fra de to affaldsbunker er så store, at de vil blive behandlet hver for sig.

2. *Keramikken*

Den følgende gennemgang af keramikken siger ikke mod at være en udtømmende bearbejdning, men istedet en præsentation af hovedtendenserne i materialet.⁵ For keramikken fra begge fundområder gælder, at alle kar er fremstillet af sandmagret ler på

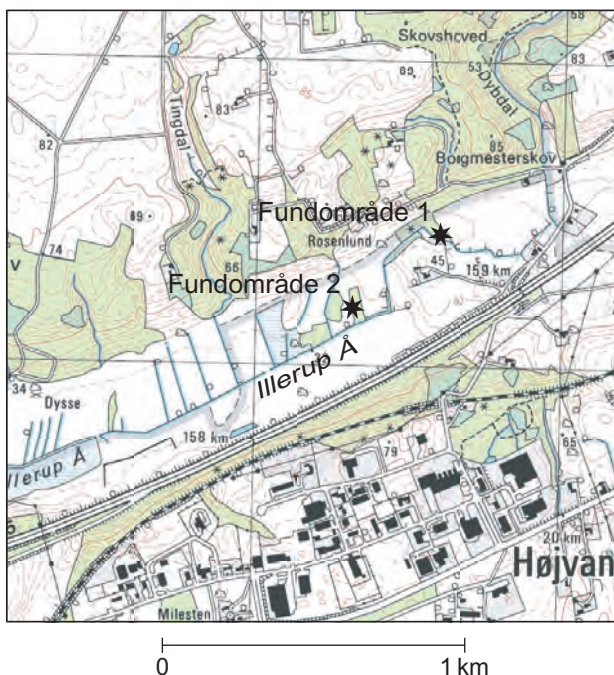

Fig. 1. Fundområde 1 og 2 indteget på et moderne kort over stedet. Begge affaldsbunker ligger tæt på ådalens nordside, hvor pottemagerovnene efter al sandsynlighed skal findes.

hurtigt roterende drejeskive. Kuglepottes med udadbøjet mundingsrand er den dominerende karform, men også kander og skåle har været en del af repertoire. Det har ikke været muligt at rekonstruere blot tilnærmelsesvis hele kar, da skårmaterialet gennemgående består af blødbrændte små skår. Glasur og dekoration optræder sjældent, og der er kun observerbare fremstillingsspor på meget få af skårene. Langt størstedelen er meget fragmenterede og slidte, hvilket besværliggør nærmere konklusioner angående fremstilling og teknik. Da der er tale

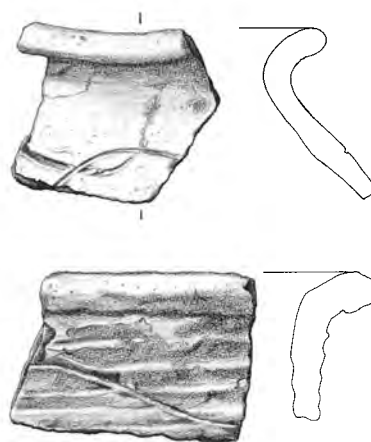

Fig. 2. Fundområde 1. Dekoration på 2 kuglepottes. Krydsende bølgelinier hhv. drejeriller og bølgelinie. Mundingsdiameter 16 og 24 cm. Tegning: Maj Olika 1998. Mål: 1:2.

om fejlbrændinger vil brændingen af godset ikke blive nærmere behandlet.

3. Keramikken fra fundområde 1

I fundet er der i alt 1034 randskår. Heraf stammer 823 skår fra kuglepottes af varierende størrelse. 131 skår stammer fra kander og 80 skår stammer fra store gråbrændte skåle. På nuværende tidspunkt skal det ikke forsøges at præcisere forholdet mellem de enkelte kartyper nærmere. En kuglepottes mundingsrand bliver nødvendigvis til flere skår end f.eks. en kandes, og der er desuden ingen garanti for, at de kasserede skår giver en korrekt repræsentation af den vellykkede keramik.

Kuglepottes

Kuglepottes har for størstedelens vedkommende haft udadbøjet mundingsrand med rigt varierede

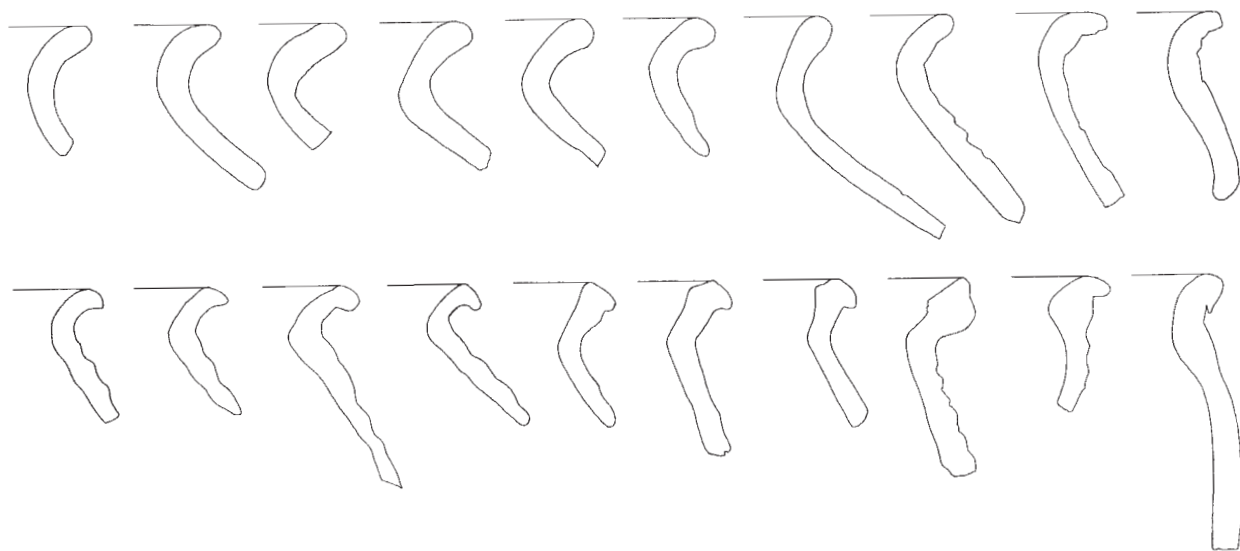

Fig. 3. Fundområde 1. Et udvalg af kuglepotternes randprofiler. Der ses mange variationer: Fra simple udfaldende med afrundet randløbe over udfaldende med fortykket afrundet randløbe til komplicerede fortykkede rande med lågfals. Efter alt at dømme produkter fra den samme pottemagers hånd. Mundingsdiameter 22, 24, 20, 18, 18, 18, 18, 21, 16, 22, 12, 13, 18, 15, 16, 18, 14, 18, 18 og 24 cm. Tegning: Maj Olika 1998. Mål: 1:2.

randprofiler. Mundingsdiameterne varierer mellem 12 og 30 cm, men størstedelen ligger mellem 16 og 20 cm. En meget stor mængde udekorerede side/bundskår tyder på, at de fleste af potterne har været simple udekorerede kar, sandsynligvis med rund udbanket bund. Der er ikke fundet glaserede skår, som med sikkerhed stammer fra kuglepotter. Dekorationen optræder, når den forekommer, kun på rand- og skulderparti i form af drejeriller og enkle bølgelinier (fig. 2). Godstykkelsen ligger gennemgående omkring 0,7 cm. Der blev i alt fundet 20 tæer og 10 greb eller standlapper, som tyder på, at trebenede gryder har udgjort en mindre del af repertoire.

Det påfaldende ved kuglepotterne er, at pottemageren tilsyneladende ikke har opereret med nogen

standardtype. Alle rande er mere eller mindre udadbøjede, fra helt simple til fortykkede rande med mundingskrave og lågfals (fig. 3).

Kander

Kanderne har gennemgående været enkle. Langt størstedelen af skårene er uglaserede, hvilket kan skyldes, at glaseringen er sket ved en separat brænding. Men på de skår, hvor der er spor efter glasur, er det en gennemgående dårlig, ikke dækkende og meget tilfældig tørglasur.

Kanderne har haft S-formet profil, mundingsrandene er fortykkede og med vulst, og tuden er fremstillet ved udtrækning. Langs fodranden ses en række skråtstillede fingerindtryk (fig. 4). Hankenes tværsnit

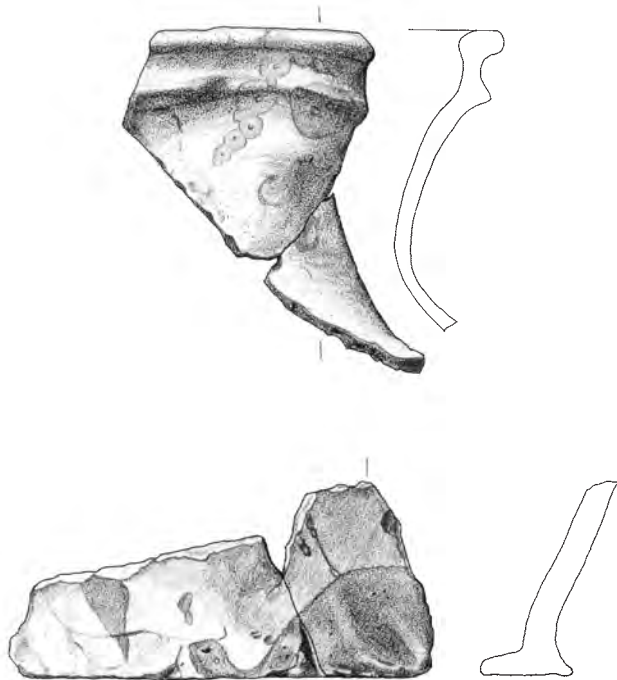

Fig. 4. Fundområde 1. Randskår med den for kanderne typiske randprofil med udtrukket tud og enkelte glasurprikker. Derunder et bundskår fra en kande med de typiske diagonale indtryk langs fodranden. Der ses spredte glasurrester. Bunddiameter 14 cm. Tegning: Maj Olika 1998. Mål: 1:2.

er D-formet. Enkelte er kun udstyret med én kel, mens det store flertal er trelede (fig. 5). Dekorationen er gennemgående enkel og ses oftest på skulderpartiet i form af drejeriller og omløbende lister med pindestik (fig. 6). På et fåtal af skårene ses en lidt finere dekoration med stempler, knopper og striber af jernoxyd. Stempler af denne type er velkendt fra midt- og nordjysk keramik, men ses oftest på kandehanke og randskår fra skåle.⁶ Her ses stemplerne udelukkende på kandernes skulderparti (fig. 7).

Skåle

75 af randskårene stammer fra kraftige, gråbrændte skåle i groftmagret gods. Mundingsdiameteren veksler mellem 28 og 45 cm. Randen er oftest fortykket og rigt profileret. På karhalsen og mundingskraven ses i enkelte tilfælde en række omløbende fingerindtryk foruden drejeriller. Randprofilerne er, som ved kuglepotten, meget varierede (fig. 9).

Kar med flad bund

I fundet er der enkelte bundskår fra fladbundede potter/skåle. Bundens diameter varierer fra under 10 cm til op mod 30 cm. Det har ikke været muligt at sammensætte de fladbundede skår med randskår, men den meget stumpede vinkel mellem karvæg og bund tyder på, at der i de fleste tilfælde har været tale om skåle. Sandsynligvis er randskårene til de fladbundede kar registreret som skår fra kuglepotten og gråbrændte skåle (fig. 8).

4. Keramikken fra fundområde 2

Overordnet betragtet minder keramikken meget om den ovenfor behandlede, men de gråbrændte skåle optræder hyppigere, og der optræder skår fra meget små kander og rødbrændte indvendigt glaserede skåle. Der er i alt 488 randskår. Heraf stammer 286 fra kuglepotten. 59 skår er fra kander og de store gråbrændte skåle er repræsenteret ved 101 skår. Desuden optræder der 42 randskår fra rødbrændte glaserede skåle. Ved opsamlingen i 1987 blev der desuden fundet enkelte blødbrændte lerklumper, der kan stamme fra en ovnkappe.

Kuglepotten

Kuglepotten er også her den dominerende karform. Mundingsdiametererne varierer mellem 12 og

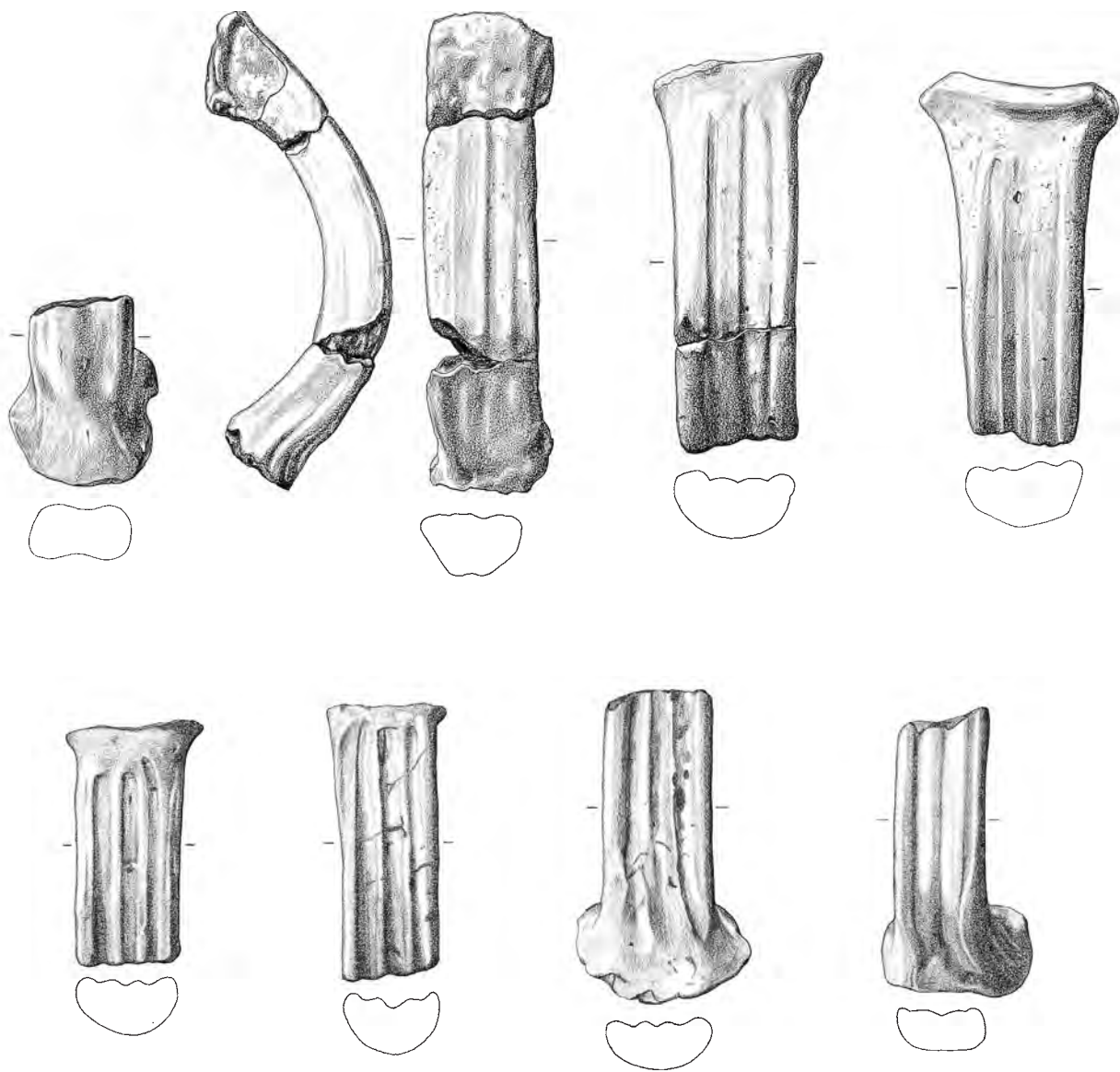

Fig. 5. Fundområde 1. Hanke fra kander. I fundet ses enkelte énkelede, men langt størstedelen er trekelede. Der synes i højere grad end ved kuglepotterne at være tale om standardprodukter. Tegning: Maj Olike 1998. Mål: 1:2.

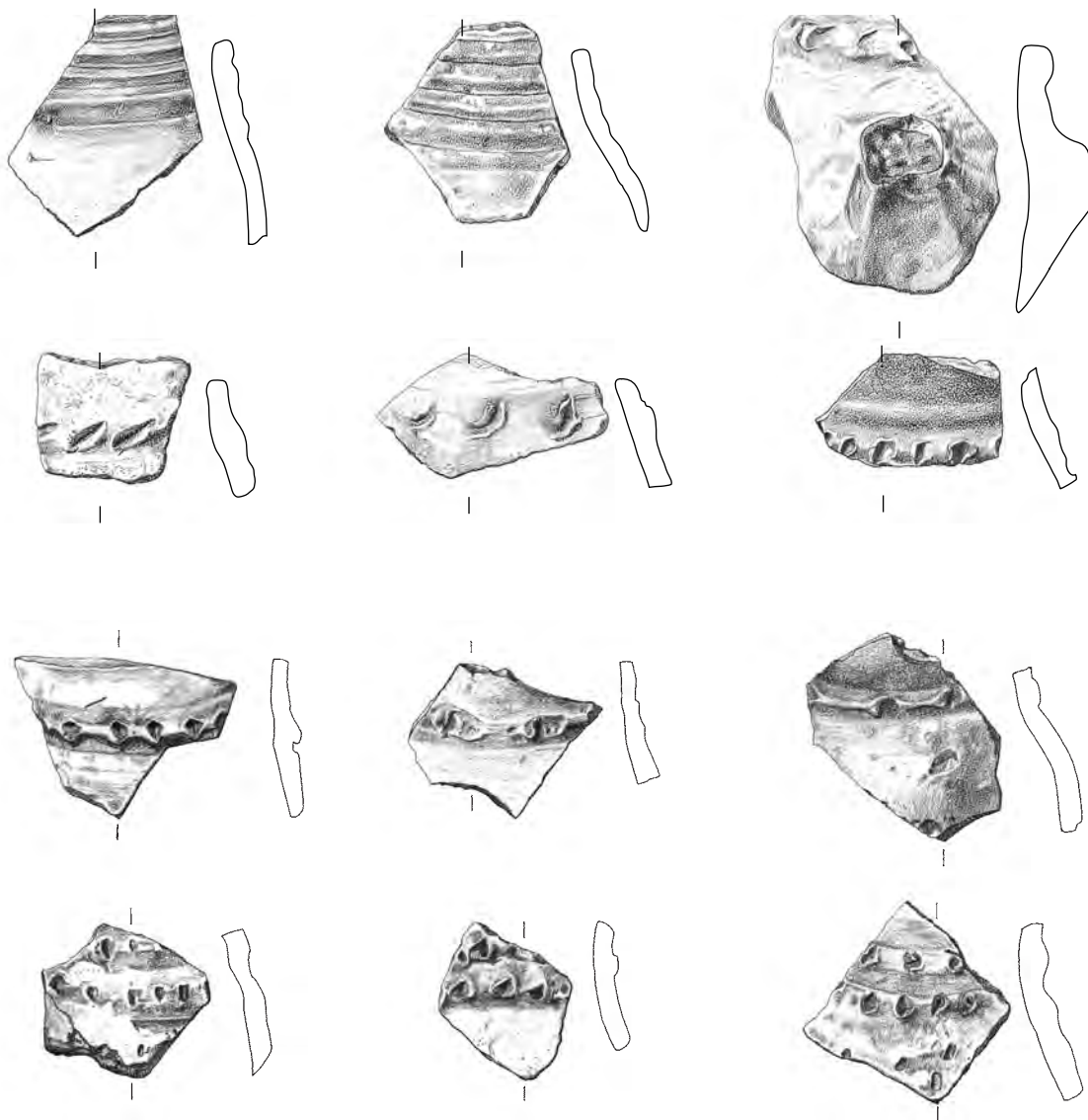

Fig. 6. Fundområdet 1. Eksempler på den hyppigst optrædende dekoration af kanderne: Drejeriller og pindestik. Tegning: Maj Olike 1998. Mål: 1:2.

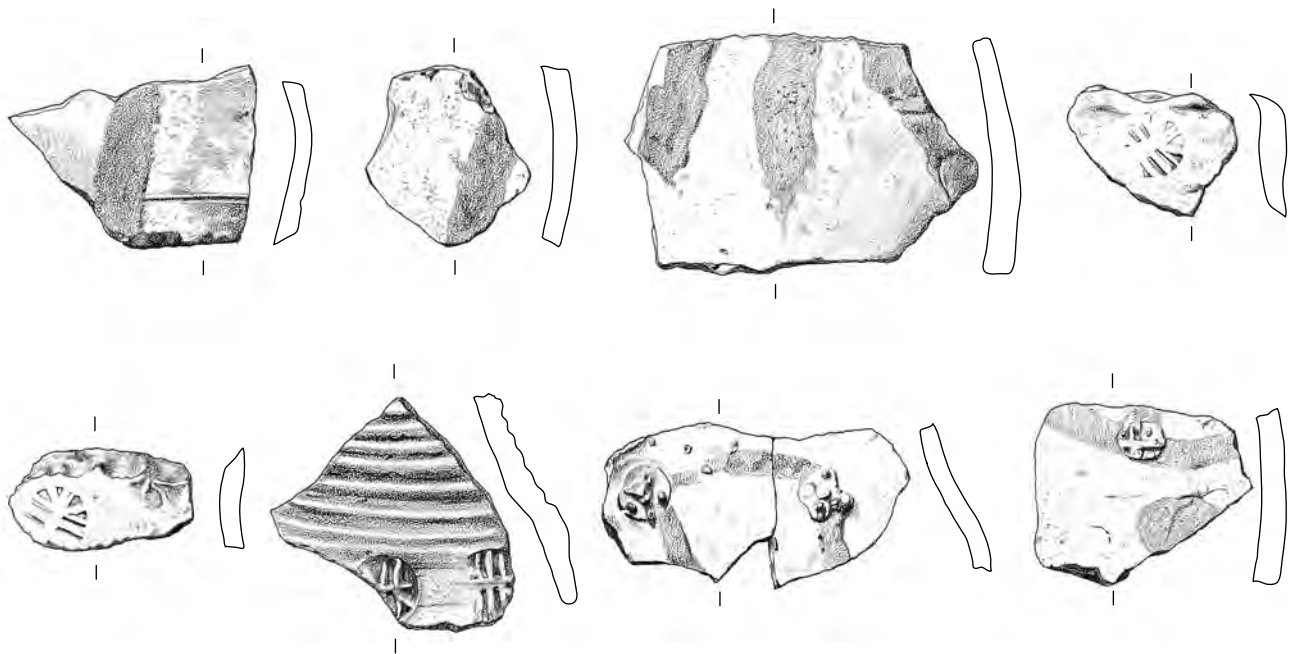

Fig. 7. Fundområde 1. Enkelt af kandeskårene udmærker sig ved en lidt finere dekoration i form af stempler, hindbær og malede jernoxydstriber på skulder og bugpartierne. Tegning: Maj Olika 1998. Mål: 1:2.

32 cm, men hovedparten ligger omkring 20 cm. Den eneste dekoration på karrerene er drejeriller på skulderpartiet. Også her ses en meget stor variation i randprofilerne (fig. 10). Der blev fundet i alt 59 tær fra gryder. Set i forhold til den totale mængde randskår fra kuglepoter kunne det tyde på, at tær har været almindeligt forekommende. I enkelte tilfælde har potterne også været udstyret med ører og greb (fig. 11). Et skår med de karakteristiske 3 indtryk ved randen er også fundet i Ring kloster,⁷ og der er næppe tvivl om, at det må stamme fra Illeruppottemageren. Hvorvidt de halvcirkulære ler-

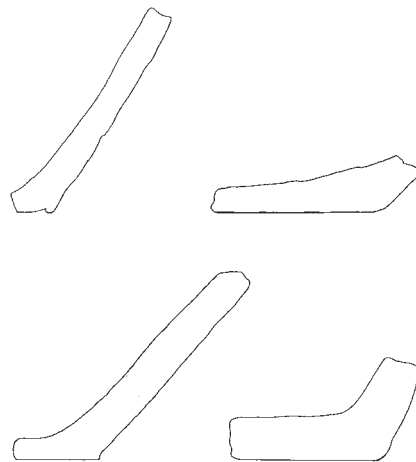

Fig. 8. Fundområde 1. Profil af bundskår fra fladbundede kar. Bunddiameter 12, 14, 16 og 18 cm. Tegning: Maj Olika 1998. Mål: 1:2.

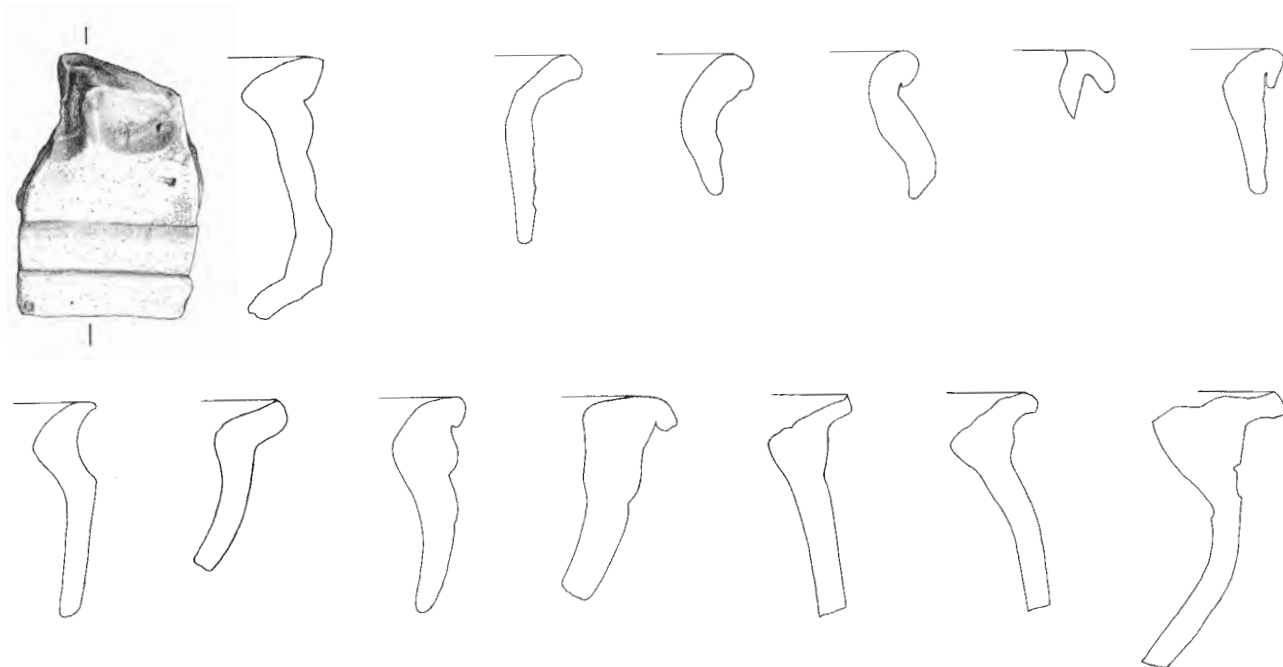

Fig. 9. Fundområde 1. Randskår fra skåle med rigt varierede profiler. Fra simple udadbøjede til kraftigt fortykkede med krave. På de fortykkede rande ses ofte omløbende fingerindtryk på hals og krave. Mundingsdiameter 36, 34, 30, 28, 32, 36, 30, 36, 30, 40, 32, 35 og 43 cm. Tegning: Maj Olika 1998. Mål: 1:2.

plader, der ses på figur 11, har fingeret som greb eller standlapper kan ikke afgøres. Begge variationer kendes.

Kander

Der synes ikke at være de store forskelle på kanderne fra fundområde 1 og 2. Dekorationen består af drejeriller, omløbende lister og pindestik på skulderpartiet. Randen er i alle tilfælde fortykket og med vulst. Der blev kun fundet ét stempeldekoreret skår, og der synes i det hele taget kun at være fremstillet simpelt dekorerede kander. Som særform ses der i

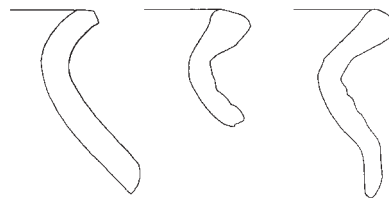

Fig. 10. Fundområde 2. Randprofiler på kuglepoter. Da tendensen til variation er den samme som ses i materialet fra fundområde 1, er der valgt et lavere illustrationsniveau. Mundingsdiameter 16, 18 og 28 cm. Tegning: Maj Olika 1998. Mål: 1:2.

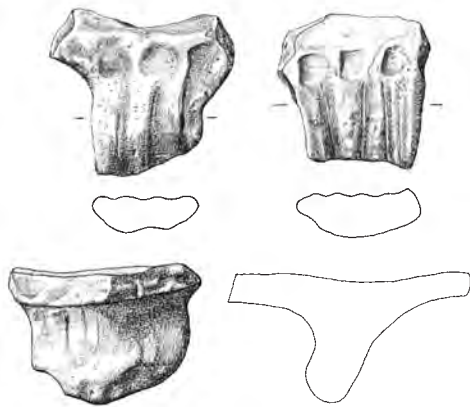

Fig. 11. Fundområde 2. Hank eller øre med tre karakteristiske indtryk ved mundingsranden. Ud fra de andre skår af samme type ses, at karret har haft en mundingsdiameter på ca. 18 cm, og der kan dermed ikke være tale om en kande-hank, men snarere et øre fra en potte. Nedenunder ses en stand- eller greblap. Funktionen kan ikke fastslås med sikkerhed. Tegning: Maj Olika 1998. Mål: 1:2.

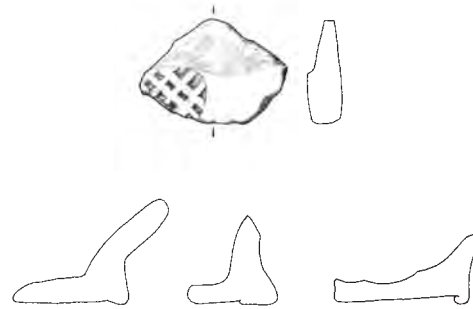

Fig. 12. Fundområde 2. Det eneste stempede skår fra fundområde 2. Der er ikke benyttet samme stempel som i materialet fra fundområde 1. Nedenunder profiler af bundskår fra små kander med bølget fodrand, som kun ses i keramikken fra fundområde 2. Bunddiameter 8, 8 og 10 cm. Tegning: Maj Olika 1998. Mål: 1:2.

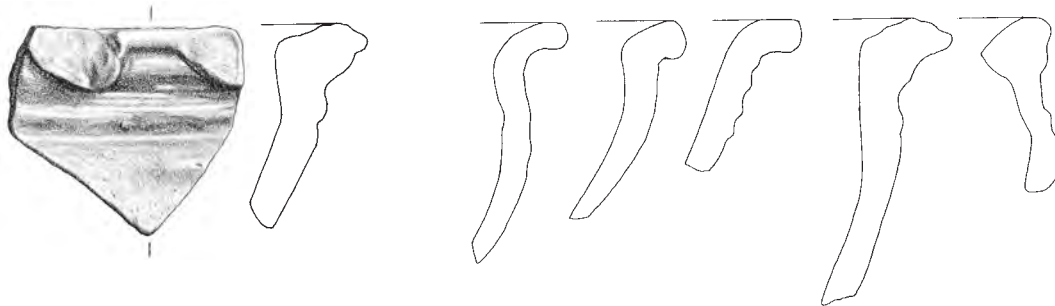

Fig. 13. Fundområde 2. Randskår fra skåle med drejeriller og fingerindtryk på mundingskraven. Da der ses samme store variation, som i materialet fra fundområde 1, er der valgt et lavere illustrationsniveau. Mundingsdiameter 38, 34, 50, 34, 42 og 30 cm. Tegning: Maj Olika 1998. Mål: 1:2.

keramikken fra fundområde 2 enkelte skår af meget små glaserede kander med en bunddiameter på mellem 8 og 10 cm (fig. 12).

Skåle

Der er ikke nævneværdige forskelle på skålene fra fundområde 1 og 2. Også her ses ofte en kraftig for-

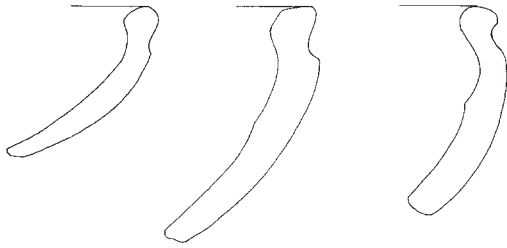

Fig. 14. Fundområde 2. Randskår fra indvendigt glaserede skåle. Typen optræder kun i keramikken fra fundområde 2. Der er fundet en meget lignende skål ved udgravningerne på torvet i Horsens. Mundingsdiameter 34, 32 og 22 cm. Tegning: Maj Olika 1998. Mål: 1:2.

tykket mundingsrand udsmykket med drejeriller og kraftige fingerindtryk. Mundingsdiameteren varierer mellem 30 og 45 cm og randprofilerne er meget varierede (fig. 13).

Indvendigt glaserede skåle

I keramikken fra fundområde 2 er der i alt 39 randskår fra en lav indvendigt glaseret skål med en mundingsdiameter mellem 18 og 30 cm. Det kan ikke afgøres om bunden har været flad eller rundet (fig. 14).

Kar med flad bund

Der ses et mindre indslag af bundskår fra fladbundede kar af meget varierende størrelser. Der synes at være tale om både potter og skåle (fig. 15). På enkelte af skårene ses glasur både udvendigt og indvendigt.

5. Sammenfatning

Pottemageraffaldet fra Illerup ådal er tolket som affald fra to forskellige ovne. Det kan ikke afgøres med sikkerhed, om der er tale om den samme pottemager, der flytter, eller to forskellige ikke nødvendigvis

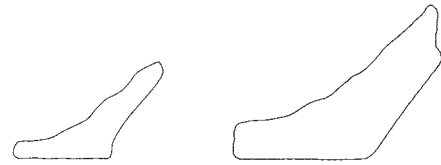

Fig. 15. Fundområde 2. Profiler af bundskår fra fladbundede kar. De optræder i meget forskellige størrelser; fra små potter til store skåle. Bunddiameter 8 og 26 cm. Tegning: Maj Olika 1998. Mål: 1:2.

samtidige værksteder. For den første løsning taler, at keramikken fra begge opsamlinger er drejet op, og at der ikke er store forskelle på kuglepotterne og kanderne. Imod taler, at der optræder forskellige kartyper i de to materialer. I keramikken fra fundområde 2 optræder de gråbrændte skåle tilsyneladende langt hyppigere, og der ses desuden små kander og indvendigt glaserede skåle. Da der i begge opsamlinger optræder affald fra flere brændinger, må det betyde, at pottemageren har skiftet repertoire samtidig med, at ovnen flyttes. Det virker ikke umiddelbart sandsynligt, men dog muligt.

Angående dateringen af keramikken er det ikke muligt med sikkerhed at adskille de to opsamlinger i tid. Keramikken i begge affaldsbunker synes at høre hjemme i 1300-tallet, men overordnet betragtet fremviser keramikken fra fundområde 2 dog de yngste træk. De flerkelede hanke, som synes at være typiske for 1300-tallets kander,⁸ er her enerådende, og kuglepotterne har oftere været udstyret med tær og ører. Hvorvidt disse forskelle afspejler en forskel i tid eller blot to forskelligt arbejdende pottemagere lader sig dog ikke afgøre.

De karter, der ses i Illerupmaterialet er alle velkendte højmiddelalderlige typer. Kuglepotten og kanden findes overalt. De store gråbrændte skåle optræder hyppigt i det jyske materiale. De er fundet i bl. a. Viborg, Århus, Horsens og Slesvig, hvor de ses fra starten af 1200-tallet og fremefter.⁹ De indvendigt glaserede skåle er fundet i både Århus og Horsens, hvor typen dukker op i henholdsvis 1200-tallet og midten af 1300-tallet.¹⁰

Det er værd at hæfte sig ved de meget varierede randprofiler på både potter og skåle. Der er ikke tidligere set en så stor forskellighed i de publicerede danske værkstedsfund fra højmiddelalderen,¹¹ og at netop tilsyneladende to pottemagere ikke opererer med standardtyper indenfor randudformningen viser hvilke forbehold, der er nødvendige ved opstilling af kronologiske typologier for randprofiler. Naturligvis repræsenterer Illerupmaterialet kun sig selv, men det er tænkeligt, at også andre pottemagere kan have arbejdet med samme store variation, og dermed svinder grundlaget for at opbygge finmaske-typologier på dette område.

Keramikken fra Illerup må betegnes som affald fra en professionel pottemager, der vel primært har forsynet lokalområdet, men også andre miljøer som nonneklosteret i Ring. Øm Kloster, borgen Skanderborg og markederne i Horsens og Århus er andre mulige afsætningssteder.

Der er stadig store forskningsmæssige perspektiver i materialet fra Illerup. En gennemgribende analyse af keramikken kunne givetvis præcisere og udbygge forskellene og lighederne mellem keramikken fra fundområde 1 og 2 og eventuelt påvise, om de to affaldsbunker skyldes en eller flere pottemageres arbejde. Hvis det viser sig, at der er tale om to værksteder, åbnes der op for nye perspekti-

ver på keramikens udvikling indenfor et lokalområde.

Noter

1. Fundet, der herefter vil blive omtalt som keramikken fra fundområde 1, opbevares på Skanderborg Museum, journalnr. 40/72. Optællingen af skårene fandt sted kort tid efter fundet. En kontroloptælling af randskårene i forbindelse med dette arbejde tyder dog på, at fundet består af betydeligt flere skår, men der var ikke ressourcer til at foretage en fuldstændig ny-optælling.
2. Bencard & Roesdahl 1972.
3. Fundet opbevares på Skanderborg Museum, journalnr. 74/87.
4. Fundene opbevares på Skanderborg Museum, journalnr. 118x1 og 213x1. Opsamlingerne 74/87, 118x1 og 213x1 omtales herefter under ét som keramikken fra fundområde 2.
5. Alle randskår fra begge fundområder blev i denne forbindelse talt op på ny, og det er disse resultater, der i det følgende vil blive anvendt. Tak til museumsinspektør Helle Reinholdt på Skanderborg Museum for gode råd og for at stille materialet til rådighed.
6. Andersen, Crabb & Madsen 1971 s. 29 ff; Viborg Sønderø 1998 s. 108.
7. Hanketyper er også fundet på Tønderhus. Det virker dog usandsynligt, at det skår skulle stamme fra Illerupværkstedet. Personlig meddelelse fra Jette Linæa Larsen 19-11-1998.
8. Andersen & Madsen 1985 s. 58; Larsen 1997 s. 230; Viborg Sønderø 1998 s. 111.
9. Viborg Sønderø 1998 s. 101 ff; Andersen, Crabb & Madsen 1971 s. 90 f; Larsen 1997 s. 211 ff; Lüdtke 1985 taf. 18-20.
10. Andersen, Crabb & Madsen 1971 s. 102; Larsen 1997 s. 216 ff.
11. Liebgott 1975; Jessen 1998.

Litteratur

- Andersen, H. Hellmuth, Peter J. Crabb & Hans Jørgen Madsen: *Århus Sønderøld. En byarkæologisk undersøgelse*. Højbjerg 1971.
- Andersen, H. Hellmuth & Hans Jørgen Madsen: Byudgravning ved Århus Katedralskole. *Kuml* 1985 (1984) s. 35-91.
- Bencard, Mogens & Else Roesdahl: *Dansk middelalderlertøj 1050-1550*. Højbjerg 1972.

- Jessen, Anne Birgitte: *Kragelundovnen og dens keramik*. Højbjerg 1998.
- Larsen, Jette Linaa: Skår i tusindtal. – Keramik fra Torvet i Horsens ca. 1300-1650. *Kuml* 1995-96 (1997) s. 207-237.
- Liebgott, Niels Knud: Medieval Pottery Kilns at Faurholm in North Zealand, Denmark. *Acta Archaeologica* 46. 1975 (1976) s. 95-118.
–: *Keramik fra vikingetid og middelalder*. København 1978.
–: *Dansk middelalderarkæologi*. København 1989.
- Lüdtke, Hartwig: Die mittelalterliche Keramik von Schleswig. Ausgrabung Schild 1971-75, *Ausgrabungen in Schleswig, Berichte und Studien* 4. Neumünster 1985.
- Madsen, Per Kristian: På sporet af en ripensisk middelalder-pottemager. *hikuin* 6, 1980 s. 189-220.
- Roesdahl, Else: Bagergadefundet i Svendborg. Affald fra et middelalderligt pottemagerværksted. *Kuml* 1978 (1979) s. 223-240.
- Viborg Sønderø 1000-1300*. Byarkæologiske undersøgelser 1981 og 1984-85 (red. Jesper Hjeremind, Mette Iversen & Hans Krongaard Kristensen). Højbjerg 1998.